

POLITICI IMPERIALE ȘI TOLERANȚĂ ÎN IMPERIUL ROMAN TÂRZIU

Adrian HUSAR

Abstract

In the 4th-century Roman empire –the age of authority *par excellence*– the emperor, absolute dictator though he was, ruled by consensus, and consensus could only be maintained at the price of compromise.

Valentinian I and Valens were largely indifferent to the diversity of religious belief in their worlds, and both tried primarily to maintain the *status quo ante Iulianum* by privileging Christianity while not attacking paganism. Indeed, pagans and Christians seem to have coexisted quite comfortably through both of their reigns.

This paper investigates the dramatic magic and treason trials that have often been used to brand both emperors as persecutors of pagans. In both instances, however, the emperors were attacking „magic”, not paganism as such, and even contemporaries regarded their actions, and particularly those of Valens, as justified, albeit extreme. Many 4th-century emperors attacked religious dissenters, but very few suffered a catastrophic fate like Valens’s to prove, in the eyes of contemporaries, that they had provoked the wrath of the divine.

What bothered the emperors was thus the specter of the occult. The fear of magic more broadly, and of its near relative astrology, haunted both emperors. Unfortunately for those whom Valentinian I and Valens prosecuted, the boundaries between magic (*maleficium, veneficium, goetheia, manganeia*) and religion were far from apparent.

The Rome trials were an attack on *maleficium* in its various guises and manifestations; they were aimed against magic, poisoning, adultery and perversion, and they affected not just aristocrats but also commoners. The Antioch treason trials reveal a broader plot orchestrated by imperial courtiers; this was a palace conspiracy, perhaps a conspiracy centred among the *notarii*. Thus, a group of imperial officials, dissatisfied with their rough emperor („rustic tyrant”), began seeking divine input about his successor.

Magic and treason trials pocked the bloody surface of imperial politics throughout the 4th century, leaving all subjects aware of the consequences of prognosticating the fate of an emperor. Where Valentinian I and Valens –both emperors were notoriously hot-tempered– went wrong was in allowing their magic and treason trials mushroom out of control. The denunciation of Valentinian’s and Valens’s handling of the magic trials began immediately after the death of each emperor. More reprehensible, to ancients as also to moderns, was the zeal with which Valentinian I and Valens attacked those whom they feared.

Împărații secolului IV, monarhi absoluți, cârmuiau lumea romană prin consens, iar acesta putea fi menținut doar cu prețul compromisuluiⁱ. Astfel, cârmuitorii care nu respectau principiul clemenței, nu numai că violau un cod al civilizației, dar își subminau temelia propriei autoritățiⁱⁱ.

În general, Valentinian I și Valens s-au conformat acestei linii de conduită. Ambii împărați panonici au acceptat diversitatea religioasă a lumii romaneⁱⁱⁱ, au încercat să mențină *status quo*-ul care privilegia creștinismul (*status quo ante Iulianus*)^{iv}, fără însă a agresa păgânismul^v. Domniile celor doi împărați panonici corespund unei perioade de restabilire și stabilizare a creștinismului. Așa cum se va vedea însă, există anumite diferențe între politica religioasă a lui Valentinian I și cea a lui Valens^{vi}. Spre deosebire de fratele său, Valentinian I nu s-a implicat în controversele teologice ale epocii, fiind prețuit de Ammianus pentru neutralitatea sa^{vii}. Unii istorici moderni, precum F.J. Wiebe au văzut în conspirația din 371 (în care au fost implicați

mai mulți aristocrați din Imperiul de Răsărit, majoritatea păgâni) un puci al „opoziției păgâne” (pro-Julianică) împotriva lui Valens^{viii}.

Cu toate acestea, la începutul domniei celor doi frați panonici nu întâlnim indicii care să sugereze un atac sistematic împotriva păgânismului^{ix}. Dimpotrivă, o constituție imperială a lui Valentinian I din 371 permitea practicarea anumitor forme de divinație^x. De altfel, în 384 (după ce Gratianus repudiase titlul de *Pontifex Maximus*, și altarul zeiței Victoria fusese mutat din curia Senatului), delegația senatorială condusă de Symmachus îi solicita lui Valentinian II revenirea la climatul de toleranță și libertate religioasă din vremea divinului său părinte^{xi}. Așadar, în anii 380’ Valentinian I devenise un model emblematic al toleranței religioase.

Cât privește atitudinea față de păgânism, o poziție similară este de presupus și în cazul lui Valens^{xii}. Temple păgâne au continuat să fie construite sau restaurate sub ambii împărați panonici^{xiii}, preoții păgâni au continuat inițierile în cultele misterice^{xiv}, iar păgânii au deținut în continuare poziții importante –în număr aproape egal cu creștinii– la ambele curți imperiale, atât în Răsărit^{xv} cât și în Apus^{xvi}. Theodoret îl blamează pe Valens pentru că le-a permis păgânilor să-și celebreze public riturile la Antiochia^{xvii} și, în fapt, nu există evidențe care să ateste distrugerea templelor păgâne în Răsărit sub Valens^{xviii}. Așadar, asemenea fratelui său, Valens s-a acomodat cu existența politeismului tradițional^{xix}.

Dacă cei doi frați panonici au limitat practicarea ritualurilor păgâne (*e.g.*, interzicerea sacrificiilor nocturne^{xx}), ei nu s-au arătat niciodată extrem de intransigenți în privința acestor interdicții. Astfel, în Ahaia, aflată sub jurisdicția proconsulului păgân Vettius Agorius Praetextatus^{xxi}, continuă să fie celebrate misterele nocturne de la Eleusis^{xxii}, iar la Delphi celor doi împărați panonici li se înalță statui în calitatea lor de „binefăcători”^{xxiii}. Sursele literare atestă continuarea ritualurilor nocturne consacrate lui Dionysus, Demeter și Kore la Antiochia, Alexandria^{xxiv} și Petra, iar datele arheologice indică continuarea misterele nocturne consacrate zeițelor Demeter și Kore la Corinth în timpul domniei lui Valens^{xxv}.

Din această perspectivă a coexistenței dintre păgâni și creștini, terifiantele procese de magie de la Roma și Antiochia nu par a fi fost o tentativă a puterii imperiale de a strivi practicile religioase păgâne sau de a elimina un anumit grup de păgâni^{xxvi}. Pe de altă parte, procesele de la Roma și Antiochia reflectă mai curând tensiuni sociale decât voința autorității imperiale de a eradica politeismul^{xxvii}.

În statul roman, magia^{xxviii} –considerată o activitate religioasă subversivă (ca și astrologia^{xxix} și theurgia^{xxx}) – era percepută ca o amenințare la adresa puterii imperiale și, ca atare, practicanții ei (păgâni, creștini sau „eretici”^{xxxi}) erau acuzați de lezarea maiestății imperiale

și persecutați^{xxxii}. În 370, Valens interzice practicarea astrologiei, asociată cu artele oculte^{xxxiii}. Deosebindu-se de religia civică tradițională, magia și astrologia constituiau, fără îndoială, fațeta misterioasă și privată a religiozității antice, însă –din nefericire pentru cei persecutați de Valentinian I și Valens– frontiera dintre magie (*maleficium, veneficium, goeteia, manganeia*) și religie era extrem de vagă^{xxxiv}. Pentru păgâni și creștini, deopotrivă, magia era orice formă de ritual ce putea fi denunțată ca ilicită^{xxxv}.

Problemele au apărut la finele anului 369, la Roma unde un *ex-vicarius*, Chilo și soția lui, Maxima, au acuzat trei indivizi (între care și un *haruspex*, Campensis) de tentativă de otrăvire^{xxxvi}. Însărcinat cu investigațiile de rigoare pentru urgentarea judecării, pannonianul Maximinus^{xxxvii}, *praefectus annonae*, l-a informat pe Valentinian I că era vorba de crime grave (practici magice ilicite, imoralitate scandaloasă) în care era implicată elita senatorială. Împăratul ordonă investigarea tuturor potențialelor activități vicioase –*maleficium*, pe care le asimila abuziv celor de lezarea maiestății și înaltă trădare^{xxxviii}. Astfel este încălcat privilegiul aristocrației senatoriale^{xxxix} de a se sustrage tratamentului infamant (tortura)^{xl}. Sub conducerea lui Maximinus^{xli} –*spiritus ferini latronem*^{xlii}, promovat *vicarius urbis*, până în 372, și apoi sub succesorii săi –Ursicinus, Simplicius și Doryphorianus– anchetele și procesele au continuat la Roma până în 375. Cetățenii Romei –și, cu deosebire, elita senatorială– au trăit într-un climat de teroare până la sfârșitul domniei lui Valentinian I.

Elita senatorială a perceput procesele ca o manifestare a lipsei de considerație și a adversității împăratului față de aristocrația romană^{xliii}. În cursul proceselor au fost puși sub acuzare 17 membri ai elitei senatoriale^{xliv} –inclusiv femei și adolescenți–, adică o fracțiune semnificativă a aristocrației romane; dintre aceștia 9 au fost executați, 3 exilați și 4 achitați^{xlv}. Indignați, senatorii romani considerându-se victimele unei vânători de vrăjitoare, au reclamat împăratului atât iregularitățile procedurale^{xlvi} cât și imixiunea unor non-romani (membri anturajului pannonic al lui Valentinian) în tradiționalul sistem roman al justiției^{xlvii}.

Totuși, procesele de la Roma (368/369 – 371/374) –care au dus la deteriorarea serioasă a relațiilor dintre împărat și senat^{xlviii}– nu par a fi fost o epurare îndreptată exclusiv împotriva unui grup de păgâni, de vreme ce unii dintre acuzați erau creștini^{xlix}. Mai mult, în perioada de apogeu a proceselor (371)^l, Valentinian I distinge între divinația păgână tradițională (*haruspicina*) și asocierea criminală cu așa-numitul *maleficium*^{li}. Așadar, ținta proceselor de la Roma a fost nu ansamblul practicilor păgâne (*i.e.*, eliminarea politeismului), ci acest concept vag – *maleficium* (rău criminal)^{lii}, în variatele sale forme de manifestare: magia/riturile oculte, otrăvirea, adulterul, perversiunea sexuală (*stuprum*)^{liii}.

La mai puțin de un an după ce procesele de la Roma atingeau momentul de apogeu, la începutul anului 372, Valens și miniștrii săi inițiau, la Antiochia, o serie similară de procese de magie și trădare în jumătatea răsăriteană a Imperiului^{liv}. Seria proceselor de la Antiochia debutează prin acuzele de tentativă de otrăvire aduse de Fortunatianus^{lv}, *comes rei privatae*, lui Anatolius și Spudadius, doi oficiali corupți ai palatului – și acoțiților lor, vrăjitorul Palladius și astrologul Heliodoros. Întrucât magia și otrăvirea erau asimilate înaltei trădări, punându-se astfel problema așa-numitului *veneficium*, cazul intră sub jurisdicția prefectului pretorian Domitius Modestus^{lvi}.

În cursul anchetei, Palladius dezvăluie conspirația –implicând magia și divinația^{lvii}– care amenința tronul lui Valens^{lviii}. Potrivit lui Palladius, conspiratorii (Fidustus, ex-governator, Heliodoros, *praepositus cubiculariorum* și Hilarius, *notarius*), uzând de arta oraculară, au construit un tripod din ramuri de laur pentru a afla numele succesorului lui Valens: ΘΕΟΔ^{lix} și, prin Euserius, *vicarius Asiae*, i-au comunicat profeția indicată de oracol lui Theodoros^{lx}, *secundicerius notariorum*, dintr-o ilustră familie gallică, care-l urmasse pe Iulianus în Răsărit în 361. Astfel, de la restrânsa coterie inițială –vârful conspirației– s-a ajuns la acuzarea unui larg cerc de filosofi și oficiali, majoritatea acestora având legături cu Asia Minor, a cărei lume intelectuală și culturală îi era străină lui Valens^{lxi}.

În urma raportului primit, Valens ordonă instituirea unui tribunal la Antiochia (Antakya)^{lxii}, prezidat de Modestus. Suspecți din întregul Imperiu de Răsărit sunt aduși la Antiochia, iar Valens ordonă judecătorilor^{lxiii} să fie condamnați toți la moarte, printr-un verdict în bloc^{lxiv}. În cursul acestei a doua faze a proceselor^{lxv}, locuitorii Antiochiei sunt martorii unui funest spectacol al terorii: cărțile oraculare și de magie sunt confiscate și arse, iar moartea plutește în aer^{lxvi}. Printre cei executați se numărau Hilarius^{lxvii}, Patricius^{lxviii}, Diogenes^{lxix}, guvernator al Bithyniei, Alypius^{lxx}, ex-viceguvernator al Britanniei, filosoful Simonides^{lxxi}, ca și confidentul lui Iulianus, flamboiantul filosof Maximus^{lxxii} din Ephesus, decapitat în orașul său natal.

În a treia și ultima fază a proceselor, Festus^{lxxiii}, *proconsularis Asiae*, în emulație cu amicul său Maximinus^{lxxiv} (ajuns *praefectus praetorio Galliarum*, după instrumentarea proceselor de la Roma), a continuat investigațiile privitoare la arta prohibită a magiei – conexându-le cu fermentul conspirației inițiale^{lxxv}.

Deși situația din Occident și cea din Orient par a fi similare, ele nu sunt identice: dacă în ambele cazuri începutul anchetelor este legat de suspiciuni cu privire la otrăvire, procesele transformându-se într-o vânatoare de vrăjitoare împotriva celor suspectați de practicarea artei

prohibite a magiei, este de observat că în timp ce procesele de la Roma n-au dezvăluit vreo amenințare evidentă la adresa puterii imperiale, procesele de la Antiochia au pus în lumină firele unei conspirații ce amenința tronul lui Valens^{lxxvi}.

Istorici ca F.J. Wiebe au văzut în această conspirație o formă articulată a opoziției păgâne ce viza resuscitarea imperiului politeist al lui Iulianus^{lxxvii}. Chiar dacă majoritatea celor implicați erau păgâni –care au uzat de practici oraculare/theurgice– pentru a afla numele succesorului lui Valens, există puține evidențe care să probeze conexiuni ferme cu anturajul lui Iulianus. Dintre apropiații Apostatului care au fost incriminați –Theodorus și Maximus din Ephesus–, doar primul a participat la cabală. Pe de altă parte, mulți dintre amicii lui Iulianus, în majoritatea lor filosofi păgâni, au supraviețuit în timpul domniei lui Valens, fără a avea de suferit în timpul proceselor de la Antiochia^{lxxviii}. Însă, fără îndoială că – după experiența revoltei lui Procopius (365-366)^{lxxix} –, Valens se simțea amenințat de o conspirație a „Iulianiților”. Draconicele anchete judiciare n-au probat însă această eventualitate.

Pivotul în jurul căruia a fost orchestrată conspirația nu se afla între foștii aderenți ai lui Iulianus și nici în comunitatea păgână în ansamblul ei^{lxxx}, de vreme ce, printre cei incriminați, se aflau și creștini^{lxxxi}.

Însă, în Antichitate, unii au văzut în acest complot o „conspirație a filosofilor”^{lxxxii}. Mulți filosofi păgâni – inclusiv cei implicați în conspirație – practicau o formă theurgică a neoplatonismului, extrem de popular în jumătatea răsăriteană a Imperiului^{lxxxiii}. Reacția acestor filosofi față de interdicțiile oficiale privitoare la activitățile lor cultice a fost, firește, nu revolta politică, ci replierea^{lxxxiv}. La începutul deceniului opt, filosofii păgâni –care nu se aflau în poziții de putere– nu aveau nici o posibilitate de a amenința tronul imperial și, cu atât mai puțin, de a restaura imperiul păgân al lui Iulianus.

Dacă unii filosofi au ajuns să fie incriminați, acesta se datorează faptului că se aflau în legătură cu oficialii imperiali care au orchestrat complotul împotriva lui Valens^{lxxxv} ale cărui calități erau departe de cele ale împăratului ideal^{lxxxvi}. Între cei incriminați în procesele de la Antiochia se aflau *vicarius Asiae*, un funcționar din *sacrae largitiones*, un *tribunus*, doi guvernatori și trei *notarii*^{lxxxvii}. După cum sugerează atât Eunapius^{lxxxviii} cât și Libanius^{lxxxix}, Valens s-a confruntat cu o conspirație de palat, urzită probabil de *notarii*^{xc} – nemulțumiți de diminuarea privilegiilor lor^{xc}. Prin urmare, este întrutotul plauzibil ca un grup subversiv de birocați imperiali, nemulțumiți de asprimea și aroganța unui „tiran rustic” ca Valens, să fi încercat prin mijloacele divinației și ale predicției astrologice^{xcii} aflarea numelui succesorului lui Valens. Or, potrivit ideologiei imperiale, pronosticarea destinului unui împărat era prohibită^{xciii}.

Instigați și manipulați de înalți funcționari ca Maximinus, Modestus și Festus^{xciv}, atât Valentinian I cât și Valens –a căror natură impulsivă și temperament violent erau de notorietate^{xcv}– n-au respectat principiul clemenței, transformând actul de justiție într-o sângeroasă persecuție.

Denunțarea manierei brutale în care Valentinian I și Valens au instrumentat procesele de la Roma și Antiochia a început imediat după moartea lor. În cazul lui Valentinian I, Gratianus a fost oarecum complice la denigrarea reputației părintelui său, chiar dacă a aruncat blamul exclusiv asupra odiosului Maximinus^{xcvi}. La 1 ianuarie 376, la 44 de zile după moartea lui Valentinian, Gratianus trimitea senatului Romei un mesaj al reconcilierii –considerat de Symmachus drept vestitor al unei „noi epoci”^{xcvii}–, iar în perioada imediat următoare adopta o serie de măsuri prin care era limitată delațiunea și interzisă torturarea senatorilor^{xcviii}. Înalții funcționari care au prezidat procesele de la Roma –Maximinus, Simplicius și Doryphorianus– au fost executați în prima jumătate a anului 376^{xcix}. În această ambianță mai relaxată, după cum o atestă sursele epigrafice, aristocrația senatorială păgână continuă ritualurile de inițiere în cultele misterice^c, iar Gratianus reconstruiește templul Isidei de la Ostia^{ci}.

Aceleași sentimente față de împăratul defunct și anturajul său, le întâlnim și în Imperiul de Răsărit. Festus este demis și moare curând, alunecând pe treptele templului zeiței Nemesis din Smyrna^{cii}. Moartea lui Valens –care ar fi ars de viu^{ciii} la Hadrianopolis– este privită, atât de păgâni, cât și de creștini, drept o pedeapsă divină pentru fărădelegile și cruzimea lui^{civ}, iar Themistius, ajuns acum în serviciul lui Theodosius I, înfierează brutalitatea defunctului împărat^{cv}.

Într-adevăr, Valentinian I și Valens au împins lucrurile mult prea departe, dincolo de limitele admise de principiul clemenței și de codul civilizației, căruia i se conformau, deopotrivă, autocrații și elitele^{cvi}. Ambii au inițiat procesele de magie și trădare cam în aceeași perioadă. Dacă procesele lui Valentinian n-au relevat vreo amenințare serioasă a tronului imperial, procesele de la Antiochia au dezvăluit o asemenea amenințare. Însă, nici în acest caz n-a fost vorba de o conspirație a foștilor aderenți ai lui Iulianus, ci de o coterie a unor oficiali imperiali care au uzat de magie și divinație pentru a-și atinge scopurile. Conspiratorii au fost cu brutalitate persecutați pentru *crimen laesae maiestatis*^{cvii}. Blamabil, pentru antici, ca și pentru moderni, a fost, în primul rând, zelul neobișnuit cu care Valentinian I și Valens și-au reprimat potențialii adversari politici.

Abrevieri:

CAH² = Averil Cameron, P. Garnsey (eds.), *The Cambridge Ancient History* (new edition), vol. XIII: *The Late Empire, AD 337-425*, Cambridge University Press, 1998.

LatAnt = G.W. Bowersock, P. Brown, O. Grabar (eds.), *Late Antiquity: A Guide to the Postclassical World*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge Mass. & London, 1999.

PLRE, I = A.H.M. Jones, J.R. Martindale, J. Morris (eds), *The Prosopography of the Later Roman Empire. I. AD 260–395*, Cambridge University Press, 1971.

NOTES:

ⁱ P. Brown, *Politics and Persuasion in the Late Antiquity: Towards a Christian Empire*, Madison WI, 1992, p. 3-34 (*Devotio: Autocracy and Elites*), 41-47 (*Paideia and Power*). Pentru o comparație cu imperiul creștin din sec. V, cf. F. Millar, *A Greek Roman Empire: Power and belief under Theodosius II*, Berkeley, 2006, p. 192-234 (*Persuasion, Influence, and Power*).

ⁱⁱ P. Brown, *Christianization and Religious Conflict*, în CAH² XIII, 1998, p. 644: „Power was associated with serenity and persuasive force”.

ⁱⁱⁱ G. Fowden, *Varieties of Religious Community*, în G.W. Bowersock, P. Brown, O. Grabar (eds.), *Interpreting Late Antiquity: Essays on the Postclassical World*, Harvard UP, 2001, p. 82-93. Pentru modelul constantinian (transmis de Eusebius), și imaginea ideală a unui Imperiu roman creștin, considerat ca o unică comunitate religioasă, cf. G. Fowden, *Empire to Commonwealth: Consequences of Monotheism in Late Antiquity*, Princeton UP, 1993, p. 85-97.

^{iv} Pentru politica religioasă a lui Valentinian I și Valens: Assunta Nagl, în RE II 14 (1948), col. 2198-2201, s.v. *Valentinianus* 1; A. Nagl, în RE II 14 (1948), col. 2111-2113, 2132-2135, s.v. *Valens* 3; R. Soraci, *L'imperatore Valentiniano I*, Catania, 1971, p. 123-129; M. Fasolino, *Valentiniano I. L'opera e i problemi storiografici*, Napoli, 1976, p. 19-25; A. Demandt, *Geschichte der Spätantike*, München, 1998, p. 92 sq; N. Lenski, *Failure of Empire. Valens and the Roman State in the 4th Century AD*, Berkeley, 2002, p. 211-263.

^v Pentru situația păgânismului sub Valentinieni: G. Dagron, *L'empire romain d'Orient au IVe siècle et les traditions politiques de l'hellénisme. Le témoignage de Théodoret* [*Travaux et Mémoires* 3], 1968, p. 164-175; J.F. Matthews, *The Roman Empire of Ammianus*, London, 1989, p. 204-228; F.R. Trombley, *Hellenic Religion and Christianization, c. 370-529*, I, Leiden, 1993, p. 49-59; F.J. Wiebe, *Kaiser Valens und die heidnische Opposition*, Bonn [*Antiquitas* 44], 1995, p. 86-168; R. Lim, *Public Disputation, Power and Social Order in Late Antiquity*, Berkeley, 1995, p. 31-69.

^{vi} Pentru perspectiva istoriografiei eccleziastice a sec. V asupra domniilor lui Valentinian I și Valens în, cf. H. Leppin, *Von Constantin dem Großen zu Theodosius II. Das christliche Kaisertum bei den Kirchenhistorikern Socrates, Sozomenus und Theodoret*, Göttingen [*Hypomnemata* 110], 1996, p. 91-104.

^{vii} Amm. Marc. 30, 9, 5. Cf. M. Humphries, *Nec metu nec adulandi foeditate constricta: the image of Valentinian I from Symmachus to Ammianus*, în J.W. Drijvers, D. Hunt (eds.), *The Late Roman World and its Historian: Interpreting Ammianus Marcellinus*, London, 1999, p. 124.

^{viii} F.J. Wiebe, *op. cit.*, p. 106-111, 116-119.

^{ix} N. Lenski, *op. cit.*, p. 213 sqq.

^x *CTh* IX, 16, 9: *Testes sunt leges a me in exordio imperii mei datae, quibus unicuique, quod animo inbibisset, colendi libera facultas tributa est.*

^{xi} Symmachus, *Rel.* 3, 19: *eum religionum statum petimus, qui divo parenti numinis vestri servavit imperium.*

^{xii} N. Lenski, *op. cit.*, p. 11.

^{xiii} *CIL*, VI, 102 = *ILS*, 4003 (Roma: *Porticus Deorum Consentium*, a. 367/368); *CIL*, VI, 754; *AE* 1933, 33. Pentru restaurarea templelor în Occident la finele sec. IV, cf. H. Bloch, *The Pagan Revival in the West at the End of the 4th Century*, în A. Momigliano (ed.), *The Conflict between Paganism and Christianity in the 4th Century*, Oxford, 1963, p. 193-218.

^{xiv} *CIL*, VI 499 = *ILS*, 4147 (a. 374); Zosimus 4, 18, 2-3; cf. J.F. Matthews, *Symmachus and the Oriental Cults*, în *JRS* 63, 1973, p. 175-195.

^{xv} Fl. Eutolimus Tatianus, Aelius Palladius, Vindaonius Magnus și Fortunatianus au deținut poziții influente până la sfârșitul domniei lui Valens, cf. R. von Haehling, *Die Religionszugehörigkeit der hohen Amtsträger des Römischen Reiches seit Constantins I. Alleinherrschaft bis zum Ende der Theodosianischen Dynastie*, Bonn, 1978, p. 556-568.

^{xvi} Mary Beard, J. North, S. Price, *Religions of Rome*, I, Cambridge UP, 1998, p. 382-387 (*Roman religion and Christian emperors: 4th and 5th centuries*).

^{xvii} Theodoret, *Hist. Eccl.* 4, 24, 2-4 și 5, 21, 3-4.

- ^{xviii} G. Fowden, *Bishops and Temples in Eastern Roman Empire AD 320–435*, în *JThS* 29, 1978, p. 62; F. Trombley, *op. cit.*, p. 108-147.
- ^{xix} Pentru acomodarea dintre păgâni și creștini în cea mai mare parte a sec. IV, cf. F. Trombley, *op. cit.*, p. 1-35 (*The Legal Status of Sacrifice to 529*).
- ^{xx} Zosimus 4, 3, 2; *CTh IX*, 16, 7 (9 sept. 364): *Ne quis deinceps nocturnis temporibus aut nefarias preces aut magicos apparatus aut sacrificia funesta celebrare conetur.* Cf. F. Pergami, *La legislazione di Valentiniano e Valente (364-375)*, Milano, 1993, p. 76; F.J.Wiebe, *op. cit.*, p. 224-240.
- ^{xxi} Zosimus 4, 3, 2-3. Cf. PLRE, p. 722-724, s.v. *Vettius Agorius Praetextatus* 1; G. Fowden, *Polytheist religion and philosophy*, în *CAH² XIII*, 1998, p. 549; W. Liebeschuetz, *The Significance of the Speech of Praetextatus*, în Polymnia Athanassiadi, M. Frede (eds.), *Pagan Monotheism in Late Antiquity*, Oxford UP, 2002, p. 185-205.
- ^{xxii} *CIL*, III, 572 (a. 364/367).
- ^{xxiii} *AE* 1949, 87: *ἡ πόλις Δελφῶν τοὺς εὐεργέτας ἀνέστησεν.*
- ^{xxiv} Chr. Haas, *Alexandria in Late Antiquity: Topography and Social Conflict*, Johns Hopkins UP, Baltimore, 1996, p. 137 sq (*The Pagan Community*).
- ^{xxv} N. Lenski, *op. cit.*, p. 218 și nota 37.
- ^{xxvi} *Ibidem*, p. 218-234.
- ^{xxvii} G. Fowden, *Polytheist religion...*, p. 548 sq (*The attrition of polytheism*).
- ^{xxviii} *LatAnt*, p. 552-533, s.v. *Magic* (John North); M. Dickie, *Magic and Magicians in the Greco-Roman World*, Routledge, London, 2003, p. 124-141 (*Magic as distinctive category in Roman thought*).
- ^{xxix} *LatAnt*, p. 318-319, s.v. *Astrology* (Jamsheed K. Chosky).
- ^{xxx} *Lat Ant*, p. 725-726, s.v. *Theurgy* (Sarah Iles Johnston). Pentru ritualurile teurgice esoterice, cf. G. Fowden, *The Egyptian Hermes: A Historical Approach to the Late Pagan Mind*, Princeton, 1993, p. 116-153, în special p. 128.
- ^{xxxi} F. Trombley, *op. cit.*, p. 246-282 (*App. I*).
- ^{xxxii} *Ibidem*, p. 59-72 (*The Legislation against Sorcery*); M. Dickie, *op. cit.*, p. 251-272 (*Constraints of magicians under a Christian Empire*).
- ^{xxxiii} *CTh IX*, 16, 8. Pentru conexiunea dintre astrologie și magie în imaginarul antic, cf. F. Graf, *Magic in the Ancient World*, Cambridge Mass., 1997, p. 50-57 (*Naming the Sorcerer*), 205-206 (*Words and Acts*).
- ^{xxxiv} Despre conexiunea dintre magie și religiile cu mistere, cf. F. Graf, *op. cit.*, p. 96-117 (*How to Become a Magician: The Rites of Initiation*).
- ^{xxxv} Mary Beard, J. North, S. Price, *op. cit.*, I, p. 232-236 (*The boundaries of Roman religion*).
- ^{xxxvi} Despre procesele de la Roma: Amm. Marc. 28, 1, 1-57. Pentru interpretare: A. Alföldi, *A Conflict of Ideas in the Late Roman Empire: The Clash Between Senate and Valentinian I*, London, 1979 (reprint), p. 65-84; H. Funke, *Majestäts- und Magieprozesse bei Ammianus Marcellinus*, în *Jarbbuch für Antike und Christentum* 10, 1967, p. 145-175; J.F. Matthews, *Western Aristocracies and Imperial Court AD 364-425*, Oxford, 1975, p. 56-63; *idem*, *The Roman Empire of Ammianus*, London, 1989, p. 209-217; M. Fasolino, *op. cit.*, p. 22-24; P. Hamblenne, *Une „conjuración” sous Valentinien ?*, în *Byzantion* 50, 1980, p. 198-225; A. Coşkun, *Ammianus Marcellinus und die Prozesse in Rome*, în *Tyche* 15, 2000, p. 63-92; N. Lenski, *op. cit.*, p. 220-223.
- ^{xxxvii} PLRE, I, p. 577-578, s.v. *Maximinus* 7.
- ^{xxxviii} Amm. Marc. 28, 1, 11-12.
- ^{xxxix} Michele Renee Salzman, *The Making of a Christian Aristocracy: Social and Religious Change in the Western Roman Empire*, Harvard UP, 2004, p. 19 sqq (*Defining the Senatorial Aristocracy*).
- ^{xl} *CTh IX*, 35, 1 (8 iul. 368) stipula că, în cazurile de trădare –asimilate cu *crimina laesae maiestatis*–, senatorii nu se mai bucură de privilegiul de a se sustrage torturii.
- ^{xli} Symmachus, *Ep.* 10, 3: *ferox ille Maximinus.*
- ^{xlii} Amm. Marc. 28, 1, 38.
- ^{xliii} M.R. Salzman, *op. cit.*, p. 98.
- ^{xliv} PLRE, I, s.v. *Aginatius*; *Faltonius Probus Alypius* 13; *Anepsia*; *Avienus*; *Tarracius Bassus* 21; *Camenius* 1; *Cetbegus*; *Claritas*; *Cornelius*; *Eumenius* 3; *Eusafius*; *Flaviana* 1; *Frontinus* 3; *Iulius Festus Hymetius*; *Lollianus*; *Marcianus* 10; *Paphius*. Pe lângă aceștia, mulți *humiles* au avut o soartă similară, cf. Amm. Marc. 28, 1, 16: *aliquae humiles publica morte oppetiverunt.*
- ^{xlv} N. Lenski, *op. cit.*, p. 222.
- ^{xlvi} A. Alföldi, *op. cit.*, p. 71 sq; P. Hamblenne, *op. cit.*, p. 217-222; J.F. Matthews, *The Roman Empire of Ammianus*, London, 1989, p. 212.
- ^{xlvii} Symmachus *Or.* 4, 9: *iudicio... alieno*; 4, 13 (după moartea lui Valentinian): *abrogata est externis moribus vis nocendi.*
- ^{xlviii} A. Alföldi, *op. cit.*, p. 65-84; A. Piganiol, *L'empire chrétien (325-395)²*, Paris, 1972, p. 206.
- ^{xlix} N. Lenski, *op. cit.*, p. 222, nota 63.
- ^l Libanius, *Or.* 24, 17: *οἱ πλείους οἰκίων ὀνομασῶν*; Ieronim, *Chron.* s.a. 371: *plurimos Romae nobilium occidit.*
- ^{li} *CTh IX*, 16, 9 (29 mai, 371). Cf. și distincția dintre *de maleficis et mathematicis* (*CTh IX*, 16) și *de paganis, sacrificiis et templis* (*CTh XVI*, 10).
- ^{lii} *CTh IX*, 16, 9: *cum maleficiorum causis*; *CTh IX*, 16, 10: *maleficiorum insimulatione adque invidia*; *CTh IX*, 38, 4: *maleficorum scelus.*
- ^{liii} Despre preocuparea lui Valentinian I pentru moralitatea sexuală: Amm. Marc. 30, 9, 2; și *CTh III*, 7, 1 (16 iul., 371). Pentru condamnarea adulterului în Imperiul Târziu, cf. Judith E. Grubbs, *Law and Family in Late Antiquity*, Oxford UP, 2000, p. 205-225 (*Breaking the Bond: Adultery and Divorce*).

- liv Despre procesele de la Antiochia: Amm. Marc. 29, 1, 4 – 2, 28; Zosimus 4, 14, 1 – 15, 3; Libanius, *Or.* 1, 171-173; Socrates, *Hist. Eccl.* 4, 19, 1-7. Pentru interpretare: J.F. Matthews, *Ammianus...*, p. 204-228; F.J. Wiebe, *op. cit.*, p. 86-168; N. Lenski, *op. cit.*, p. 223-234.
- lv *PLRE*, I, p. 369, s.v. *Fortunatianus* 1.
- lvi *PLRE*, I, p. 605-608, s.v. *Domitius Modestus* 2.
- lvii *LatAnt*, p. 412-413, s.v. *Divination* (Emilie Savage-Smith).
- lviii Despre realitatea amenințării: Amm. Marc. 29, 1, 15; Libanius, *Or.* 1, 171.
- lix Amm. Marc. 29, 1, 28-32; Zosimus 4, 13, 3-4.
- lx *PLRE*, I, p. 898, s.v. *Theodorus* 13. Cf. și F.J. Wiebe, *op. cit.*, p. 111-116 care vede în Theodorus un *alter Iulianus*.
- lxi Despre Asia Minor ca și centru al filosofiei păgâne, cf. G. Fowden, *The Pagan Holy Man in Late Antique Society*, în *Journal of Hellenic Studies* 102, 1982, p. 40-43.
- lxii *LatAnt*, p. 303-304, s.v. *Antioch* (Pierre-Louis Gatier).
- lxiii Pentru sistemul judiciar, cf. Lietta de Salvo, *Giudici e giustizia ad Antiochia. La testimonianza di Libanio*, în *AARC* XI, p. 485-507.
- lxiv Amm. Marc. 29, 1, 38.
- lxv F.J. Wiebe, *op. cit.*, p. 131-142.
- lxvi Amm. Marc. 29, 1, 40: *ut pecudum ubique trucidatio cernebatur*.
- lxvii *PLRE*, I, p. 434, s.v. *Hilarius* 6.
- lxviii *PLRE*, I, p. 673, s.v. *Patricius* 3.
- lxix *PLRE*, I, p. 256, s.v. *Diogenes* 5.
- lxx *PLRE*, I, 46-47, s.v. *Ahypius* 4.
- lxxi *PLRE*, I, p. 843, s.v. *Simonides*.
- lxxii *PLRE*, I, p. 583-584, s.v. *Maximus of Ephesus* 21.
- lxxiii *PLRE*, I, p. 334/335, s.v. *Festus* 3.
- lxxiv Amm. Marc. 29, 2, 24: *ad emulationem eorum commissa, quae facta sunt Romae*.
- lxxv F.J. Wiebe, *op. cit.*, p. 143-148.
- lxxvi N. Lenski, *op. cit.*, p. 226.
- lxxvii F.J. Wiebe, *op. cit.*, p. 106-111, 116-119.
- lxxviii *PLRE*, I, s.v. *Chrysanthius, Eustochius* 5, *Eutherius* 1, *Himerius*, *Nestorius* 2, *Nymphidianus*, *Oribasius*, *Priscus* 5.
- lxxix P. Grattarola, *L'usurpazione di Procopio e la fine dei Constantinidi*, în *Aevum* 60, 1986, p. 82-105.
- lxxx N. Lenski, *op. cit.*, p. 227 sq.
- lxxxi *PLRE*, I, s.v. *Bassianus* 2, *Fl. Eusebius* 40, *Flavius Hypatius*, *Iacobus* 2, *Martyrius*.
- lxxxii Zosimus 4, 14, 2; Sozomenus, *Hist. Eccl.* 6, 35, 2. Cf. Fr. Paschoud, *Zosime: Histoire nouvelle*, II, 2, p. 362, nota 132: „Que les procès d'Antioche aient fini par se transformer en une chasse aux intellectuels est évident; qu'ils aient été une persécution des païens semble fort douteux.”
- lxxxiii G. Fowden, *The Egyptian Hermes*, Princeton, 1993, p. 97-103 (*The philosophical paideia*); 116-119 (*Technique and philosophy: interactions*); *idem*, *Varieties of Religious Community*, în G.W. Bowersock, P. Brown, O. Grabar (eds.), *Interpreting Late Antiquity*, Harvard UP, 2001, p. 86-88 (*Theurgical community*).
- lxxxiv G. Fowden, *Polytheist religion and philosophy*, în *CAH*² XIII, 1998, p. 548 sqq (*Jovian to Theodosius II: the attrition of polytheism*); A. Cameron, *The Last Pagans of Rome*, în W.V. Harris (ed.), *The Transformation of Vrbs Roma in Late Antiquity*, Portsmouth [JRA Suppl 33], 1999, p. 109-122; M. Frede, *Monotheism and Pagan Philosophy*, în Polymnia Athanassiadi, M. Frede (eds.), *Pagan Monotheism in Late Antiquity*, Oxford UP, 2002, p. 41-80.
- lxxxv Despre tentativele de asasinare a lui Valens: Amm. Marc. 29, 1, 16.
- lxxxvi E.g., Amm. Marc. 30, 4, 2: *subagreste ingenium, nullis vetustatis lectionibus expoliturum*. Cf. N. Lenski, *op. cit.*, p. 84-97 (*Valens and the Ideal Emperor*).
- lxxxvii *Vicarius Asiae*: Euserius; *largitionalis*: Salia; *tribunus*: Numerius; guvernatori: Diogenes și Fidustus; *notarii*: Bassianus, Hilarius și Theodorus.
- lxxxviii Eunapius, *VS* 7, 6, 3: οἱ γὰρ περὶ τὰ βασιλεία τοῖς βασιλευσι ἐπιβουλήν τινα σοσσησάμενοι.
- lxxxix Libanius, *Or.* 24, 13.
- xc Peste o jumătate de secol, în Occident, un *notarius* (Ioannes, *primicerius notariorum*) va uzurpa puterea imperială după moartea lui Honorius. Cf. *PLRE*, II, s.v. *Ioannes* 6.
- xcī *CTh* VI, 35, 7 (a. 367); cf. H.C. Teitler, *Notarii and Exceptores*, J.C. Gieben Publisher [*Dutch Monographs on Ancient History* 1], Amsterdam, 1985, p. 162 sq.
- xcii Principalele capete de acuzare în procese, cf. J.F. Matthews, *Ammianus...*, p. 217 sq; F.J. Wiebe, *op. cit.*, p. 169-193.
- xciii H. Funke, *op. cit.*, p. 149 sq; D.S. Potter, *Prophets & Emperors: Human and Divine Authority from Augustus to Theodosius*, Harvard UP, Cambridge Mass., 1994, p. 174-182 (*Prophecy and Political Unrest*); M. Beard, J. North, S. Price, *op. cit.*, p. 231-233.
- xciv Despre influența nefastă a acestor miniștrii, cf. Amm. Marc. 28, 1, 10-12 și 29, 1, 10-11; Zosimus 4, 15, 2-3.
- xcv Amm. Marc. 27, 5, 8 (*imperator rudis*); 28, 1, 11 (*acer magis quam severus*); 29, 1, 11 (*Valentem, subrusticum hominem*).
- xcvi Symmachus, *Or.* 4, 10-13: *Alienorum simulatione criminum Maximinus fidem fecit suorum*.
- xcvii Symmachus, *Ep.* 1, 13: *luminibus accensis novi saeculi fata recitantur*. Cf. P. Bruggisser, *Gloria noui saeculi. Symmaque et le siècle de Gratien (Ep. I, 13)*, în *Museum Helveticum* 44, 1987, p. 134-149.

-
- ^{xviii} *CTb* IX, 6, 1-2 (15 martie 376); *CTb* IX, 19, 4 (16 aprilie 376); *CTb* IX, 35, 3 (4 ian. 377). Pentru această perioadă a „reconcilierii”, cf. A. Alföldi, *op. cit.*, p. 84-95; M. Fortina, *L'imperatore Graziano*, Torino, 1953, p. 39-45; J.F. Matthews, *Western Aristocracies...*, p. 65-76.
- ^{xix} R.M. Errington, *The Accession of Theodosius I*, în *Klio* 78, 1996, p. 446 sq.
- ^c *CIL*, VI, 751 = *ILS*, 4268 (8 apr. 376); *CIL*, VI, 504 = *ILS*, 4153 (13 aug. 376); *CIL*, VI, 510 = *ILS*, 4152 (13 aug. 376); *CIL*, VI, 31118; *CIL*, VI, 500 = *ILS*, 4148 (13 mai 377).
- ^{ci} *AE* 1968, 86. Cf. Michele Renee Salzman, *On Roman Time: The Codex–Calendar of 354 and the Rhythms of Urban Life in Late Antiquity*, Berkeley, 1990, p. 174-176.
- ^{cii} Eunapius, *VS* 7, 6, 9-12.
- ^{ciii} Despre blestemele locuitorilor Antiochiei – Amm. Marc. 31, 1, 2: *vivus ardeat Valens*; cf. și N. Lenski, *Initium mali romani imperio: Contemporary reactions to the battle of Adrianople*, în *TAPhA* 127, 1997, p. 153, nota 69, despre aluzii similare la Themistius.
- ^{civ} E.g., Rufinus, *Hist. Eccl.* 2, 13: *impietatis suae poenas igni exustus dedit*. Cf. S. Mazzarino, *La fine del mondo antico*², Rizzoli, Milano, 1988, p. 61 (*I giudizi di Dio come categoria storica*).
- ^{cv} Themistius, *Or.* 14, 183b și 15, 189d; cf. P. Heather–D. Moncur (eds.), *Politics, Philosophy and Empire in the 4th Century: Themistius' Select Orations*, Liverpool UP, 2002, p. 218-229 (*Embassy to the Emperor Theodosius*), p. 230-254 (*To Theodosius or The Most Royal of the Virtues*).
- ^{cvi} P. Brown, *Politics and Persuasion in Late Antiquity: Towards a Christian Empire*, Madison WI, 1992, p. 48-61 (*Paideia and Power*).
- ^{cvi} Pentru *crimina laesae maiestatis*, cf. *LatAnt*, p. 399-400, s.v. *Crime and Punishment* (Baber Johansen).